

## Хисторијски развитак аграрног права у Босни и Херцеговини прије аустро-угарске окупације.

Проф. Др. Карло Кадлец.

Као што су некада у појединим европским земљама биле селјачке породичне нацљедно настањене на т. зв. властелинским добрима, те су за употребу властелинске земље морали властелински платити и издати разне даће, тако су исто и на Балканском полуострву сличне ствари пој прије турске окупације. У Босни су погледу правног и економског стања своског становништва властелинске даће биле исто или сличне прилике као у Хрватској и Угарској и у држави Српској. Обазримо се поближе на ове прилике.

У Хрватској и у Угарској биле су додуше дужности селјака према господарима питање уређено истом у урбарима из XVIII. стол., али је скоро исто, што је било установљено у урбарима, много прије практиковано на основу правног обичаја. Прилике су биле тако конзервативне да оно што налазимо у урбарима XVIII. столећа, можемо са малим промјенама претпостављати и прије них. У материјалном (имовинском) погледу могу се дужности селјака према господару раздијелити на три врсте: 1) робота, 2) камати, 3) натуралне даће. Што се тиче роботе, био је селјак са цијелим читлуком (остали селјаци према величини својега добра) дужан, да роботује свом властелину кроз читаву годину увијек или један дан са паром волова или два дана без њих. Другим ријечима био је обавезан на 52 дана „возног господичине“, „возног тлака“ или на 104 дана „ручне“ или „дјешачке“ работе. За вријеме сијања, коситбе, жетве и бербе могао је господар, да тражи од селјака и двоструку роботу (тлакву дундом), али је то правило било изузетак. Камату тзв. *focugium* *sumagium* који је изнашао годишње 1 фор., морао је селјак давати господару као кирају са селшита (*fundus inter villanus*). Од натуралних даћа треба на првом мјесту навести деветину (попа) од жита, вина, зелени, јањади, козлади и пчела. Тако исто и од лана и конопља припадало је деветина господару, ако није хтио, да му сам селјак одреде свој властити лан конопљу до термине од шест фунта. Осим тога морао је селјак са цијелим својим читлуком давати господару осим ње још друге врсте даће као нпр. пилеће, кокошија јаја и масла, а тридесет селјака заједно једно теле или вјесто тога 30 грона, дакле сваки по један трон. <sup>1)</sup> Свакако и-

<sup>1)</sup> *Vešnja, Učbenik Hrvatsko-Slavonski* (u Zagrebu 1882.) str. 120—130; *Kelmen, Institutiones iura Hungarici privati*, sv. I, 2. izd. (u N. Pesti 1813.) str. 450—462.

jesu prikazane pod svazim vlastelnicom bile jednake, ali mње raz-  
likne od општег правила не играју улога.

Из српских земаља имамо неколико старијих доста детаљних ви-  
јести о величини роботе. У српским правима спомињу се двије  
врсте сељака: једни се зову *свјатинци* (лат. *ecclesiasticus*), други  
*меропси*. Они су потчињена сељаци, а без сумње слободни  
најамници туђе земље, на земљу неприповани, названи *вазда* по  
крстојби, коју су давали власнику земље (*seignior*).<sup>1)</sup> О правном стању  
сељацима зна се врло мало. Зато имамо боље вијести о *мероп-*  
*сицима*, појединцима, названим *кесици* *и м е т и ц и* *и м е т и ц и*.

Кесици су биле роботе *владашеских* *мештана*, тј. *сељака* *и*  
*свјатинци* *на* *владашеској* *земљи*, *б д ш т и н а м а*, о том *мриво*  
*Душанов* *Законик* не говори. За то нам *манастирске* *хрисовуле*  
*дају* *довољно* *разјашњења*. *Према* *Хрисовули* *Цара* *Душана* *давој*  
*манастиру* *св. Архангела* *у* *Призрену* *морали* *су* *меропси* *рабо-*  
*тати* *два* *дана* *недјељно* *од* *сваке* *куће* *према* *наредби* *старјешине*,  
*а* *осим* *тога* *сви* *заједно* *орати* *за* *сваку* *врту* *жита*, *све* *пожњети*  
*и* *сложити* *у* *хамбаре*, *према* *потреби* *носити* *сијено*, *обрађивати*  
*винограде*, „*као* *што* *је* *наређено* *у* *Студеници*“ (што нам је *нева-*  
*знато*), *давати* *манастиру* *јагове* *месо* *и* *тридесет* *пасмалана*. *Исто*  
*је* *тако* *и* *у* *погледу* *хиландарских* *земаља* *било* *наређено*, *да*  
*свака* *кућа* *мора* *роботати* *недјељно* *два* *дана*, *а* *осим* *тога* *у* *јесен*  
*и* *прољеће* *два* *дана* *орати*, *један* *дан* *косити* *сијено*, *један* *дан*  
*обрађивати* *виноград* *и* *све*, *што* *се* *узоре* *и* *покоси*, *спремити*.<sup>2)</sup>  
Овим роботе морали су *меропси* *давати* *још* *и* *друге* *даће*, *као* *што*  
*то* *свједоче* *примјери* *наведени* *у* *Даничићевом* *Рјечнику*.

Новаковић мисли, да су на оне исте роботе, на које су били  
обезвани *манастирски* *меропси* *били* *обезвани* *и* *сељаци* *свјетске*  
*госпоне*.

О сељацима, који су били *настањени* *на* *пронијама*, го-  
вори сам *Душанов* *Законик*. Чл. 68. (нов. изд. Новак.) вели: „*Ме-*  
*ропсима* *је* *закон* *по* *свој* *земљи*: „*Нека* *недјељно* *роботе* *два*  
*дана* *пронијару*, *и* *нека* *му* *давају* *царову* *пернору* *а* *заманицом*  
*нека* *му* *кесе* *сијено* *један* *дан* *и* *у* *винограду* *један* *дан* *раде*, *а* *ко*  
*нема* *винограда*, *томе* *нека* *један* *дан* *раде* *други* *посао*...“

<sup>1)</sup> Даничић: Рјечник из књижевних старина срп. (Београд 1864), свб *кесе*  
*свјатинци*; Новаковић у свом новом издању *Законика Цара Душана* (Београд  
1868) стр. 211, *несаглашава* *се* *са* *Даничићевим* *тумачењем*, *предла* *у* *својој* *књизи*:  
*Пронијаре* *и* *баштинци* (*Глас* *Срп. Кр. Акад. I*, у *Београду* *1887*) стр. 47 *пола*  
*да* *су* *свјатинци* *били* *слободни* *људи*, *на* *земљу* *недзати*, *који* *су* *на* *основу*  
*најавног* *уговор* *у* *употребљавали* *туђу* *земљу*, *и* *и* *у* *слободном* *издању* *Ду-*  
*шановог* *Зак.*, стр. 211. *пола*, *да* *свака* *рјечи* *свјатинци* *није* *јасан*.

<sup>2)</sup> Новаковић: *Пронијаре* *и* *баштинци*, стр. 41 и 42.

Као што се види није било велике разлике између сељака на баштинама и на провијацима. Разлика се само показује у општој работи код брања, ради чега је положај меропха на баштинама био тежи него оних меропха на провијацима.

Сравнимо ли ове наведене вијести из Србије и Хрватске видјећемо, да је правни положај поданичких сељака у обје земље био у ствари исти. Са великом вјероватношћу можемо примити да су исти одношаји као у споменутом сусједним земљама владали и међу сељацима у Босни и Херцеговини прије турске илхавације. Питање је сада, какове су промјене настале у реченим земљама наза турског освојења?

Као што је познато краљевство Босанско, уништио је г. 1463, Султан Мухамед II, а г. 1482. постала је Херцеговина турска провинција. Према сагласном мишљењу научника (нарочито Zacherlae von Lingenthal и Новаковића) нијесу Турци, када су освојили Балканско полуострво, завели никаквих битних промјена у досадашњем римско-бизантском правном систему. Прије њиховог долазка дијелила се сва земља: 1) на државну земљу у коју се убрајала сва од никога не окупирана необрађена земља, 2) на мала слободна добра, која нијесу спадала ни у велики посјед властеле ни црква ни у провије, а која су била обавезана на извјесне роботе у корист владара, 3) на свјетски и црквени велепосјед, у који треба убројити и приватна добра владара, 4) на провије војничке и чиновничке баштине, које су постајале на тај начин, да је владар уступио неке приходе и плодове од државне земље, као и малих слободних добара детенторима провија или провијарима. Владар је провије подјеливао само за вријеме или до смрти обдарене особе, али су оне у рукама моћних провијара често постајале напосљедне. На против био је свјетски велики посјед приватно, неограничено и напосљедно власништво властеле. Владар би их добијао само онда, када би изумрла која властелинска породица или онда, када би властелин починио издају (постао невјера<sup>1)</sup>). На земљама, које су спадале у свјетски и црквени посјед, били су настањени меропси које смо горе споменули. Сељаци, који су били настањени на властитој земљи или тз. слободњака било је много мање него поданичких сељака.

Таке су биле прилике у негдашњој држави Српској, у Бугарској<sup>2)</sup> а сигурно и у Босни и Херцеговини.

<sup>1)</sup> Новаковић: Провијари и баштинци, стр. 53—57.

<sup>2)</sup> У Успенскога: Материјали за историју земљовлада на XIV. вијеку у македонским селма у XIV. вијеку такођер слободњаци (skutheni).

Kada su Vizantijsko poluostrvo osvojili Turci, naveli su u  
 pokretu zemljišnog prava izвесne promjene. Dosađama neograničeno  
 pravo svojine bilo je priano samo u veoma ograničenoj  
 mjeri, u toliko mjeri u koliko je bilo rezultat rada. Kao mušk  
 (individualna neograničena svojina) priznati su samo gradski  
 i seoski realiteti: kuće, bačve i vinogradi. Sva ostala obra-  
 đana zemlja bila je proglašena kao državna zemlja, erazi-i-emir-  
 riye, (t. j. kao zemlja emirova, suultanova) i ostavljena na uживане  
 dosadašnjim vlasnicima, onim, koji su prešli na islam, i onim,  
 koji nisu. Njere nijesu htjeli primiti (da bogme sa dužnosću  
 vojnih dača) gosp. (u koliko je ubistvom i бјегством bivših vlas-  
 ника била ~~валетна~~). ~~предана је муслиманским освајачима.~~ ~~Пре~~  
~~јавно власништво~~ ~~није~~ ~~власништво~~ ~~у~~ ~~духу~~ ~~римског~~ ~~права,~~ ~~него~~  
 је ~~више~~ ~~власништво~~ ~~номинално,~~ ~~фиктивно,~~ ~~које~~ ~~се~~ ~~састоје~~ ~~у~~ ~~и-~~  
~~јесним~~ ~~врховним~~ ~~правима~~ ~~државе~~ ~~(рекабе),~~ ~~а~~ ~~која~~ ~~су~~ ~~имала~~ ~~ве-~~  
~~ћном~~ ~~фискални~~ ~~карактер.~~ ~~Држава~~ ~~је~~ ~~наиме~~ ~~настојала,~~ ~~да~~ ~~из~~ ~~сво-~~  
~~јег~~ ~~врховног~~ ~~права~~ ~~над~~ ~~својом~~ ~~(државном)~~ ~~земљом~~ ~~што~~ ~~више~~ ~~по-~~  
~~реза~~ ~~и~~ ~~пристојба~~ ~~ћари.~~ ~~Ради~~ ~~тога~~ ~~је~~ ~~било~~ ~~установљено,~~ ~~да~~ ~~се~~ ~~осим~~  
~~десетине~~ ~~(ушр)~~ ~~коју~~ ~~су~~ ~~уживаоци~~ ~~државно~~ ~~земље~~ ~~сваке~~ ~~године~~  
~~плаћали,~~ ~~плату~~ ~~у~~ ~~навјесним~~ ~~случајевима~~ ~~једном~~ ~~за~~ ~~свагда~~ ~~плаћати~~  
~~изјесни~~ ~~наступно~~ ~~госр.~~ ~~преносне~~ ~~пристојбе.~~ ~~То~~ ~~се~~ ~~догађало,~~ ~~кад~~  
~~је~~ ~~ко~~ ~~умро~~ ~~без~~ ~~нашљедника,~~ ~~или~~ ~~ако~~ ~~чуље~~ ~~времена~~ ~~није~~ ~~обрађивао~~  
~~земљу~~ ~~(тим~~ ~~је~~ ~~држава~~ ~~губила~~ ~~десетину)~~ ~~ити.~~ ~~Да~~ ~~узме~~ ~~што~~ ~~више~~ ~~при-~~  
~~стојба,~~ ~~држава~~ ~~је~~ ~~ограничила~~ ~~нашљедство~~ ~~ab~~ ~~intestato~~ ~~на~~ ~~најужи~~  
~~круг~~ ~~родбине,~~ ~~а~~ ~~искључила~~ ~~је~~ ~~у~~ ~~опште~~ ~~нашљедство~~ ~~тестаментарно.~~  
 Као што се види, споменуто врховно право фиска (рекабе) огнивало  
 се на чисто јавно-правним, највиши фискалним обзирима, и није  
 проистекло из власништва државе, него само из фикције права  
 власништва. И када неби било теорије о власништву државе,  
 исто би држава из јавно-правних разлога могла да тражи порезе  
 и пристојбе од својих поданика. За то није тачно код т. зв. др-  
 жавне земље према нашем мишљењу сматрати државу за правог  
 власника, него ову особу, која је за тамијеску пристојбу од државе  
 добила тесаруф т. j. право да држи и ужива државну земљу. Да-  
 богме да ни власништво (тесаруф) ове особе није било власни-  
 штво у смислу римског права, него право врло му близо, огра-  
 ничено са стране државе нарочито због фискалних разлога.  
 Пријавни неограничени власници својих земаља постали су да-  
 кле и за турске инвазије ограничени власници, и то без обзира  
 да ли су муслимани или нијесу. Разлика међу њима била је само  
 у погледу пореске дужности, а то само још у првом времену  
 ита инвазије. Мањи порез (десетину, ушр) плаћали су муслимани,  
 који су припадали освајачима или бар који су припали ислам

прије инвазије. Остали власници, који су постали муслимани истом ива инвазије, и они који су остали хришћани, плаћали су порез тзв. харач, који је био аликвотни дио плода (од једне десетине до једне половине) а осим тога су плаћали фиксни годишњи порез тзв. резми чиџт). Хришћани су осим тога морали плаћати и порез од главе (диџе). Течајем времена нестало је разлике између десетинских земаља (ерази-и-ушрије) и харачких земаља (ерази-и-харације). На читаву државну земљу или тзв. меријско власништво плаћала се само десетина.

Обрађена земља (ерази-и-моват), као шума, паша, и пуста земља била је, у колико је држава није узела у властиту управу, такођер под условом рекабе препуштена на уживање општине или на својопшту употребу. Ко обради такову земљу, постаје њен (неограничени) власник.

Иначе се у обрађивању земље није иза турског освајања ништа промјенило. Као и прије, тако је могао и сада власник земљишта да обрађује своје земљиште или сам у сопственој релацији, или их је могао уз изријесно даће и услуге дати на употребу сељацима, кметима. Правни положај кметова није се дакле нимало промјенио изузев то, да је садањи господар-муслиман био опорнији господар, него досадањи хришћанин. Еквивалент, који су сељаци давали господарима, на чијој су земљи били настањени за уживање ове земље састојао се у натуралним паћама (дио плода) и у роботима на господареву добру.

Осим кметова тј. сељака настањених на господској земљи одржала се у Босни и Херцеговини и послније турске инвазије шака слободних сељака (садањи: слободњаци, *Freibauern*). Они нису била обвезани на роботу и натуралне даће, само су плаћали државну десетину, коју су морали плаћати и власници вештиких посјела.

Као што је турска држава иза освојења Балканског полуострва признала вриједност досадањег власништа на земљу и само га донекле ограничила, тако је исто попримила досадањи бизантински ленски систем, прилагодивши га само донекле својим потребама. Приходе од државног земљишта (порезе и пристојбе) није сама држава побирала него их је према већим или мањим округима додијелила војним и управним чиновницима као лена. Према својој величини названа су војничка лена тимари и аилмети. Тимар (привод грчки *δοτρου beneficium*) се звало лено, које је имало прихода од 8000 до 20.000 (право 19990) акчи, аилмет (првотна значи уред, част, оружје) било је лено које је бацило 20.000 до 100.000 акчи. Земљишта са приходом преко 100.000 акчи, звала су се хасе, а била су одређена за издржа-

naše suлтана и министра. Посједници лена или спахије (турски, спахи, спахи, коњаник) морали су вршити војну службу сами и са својим људима. Тимарли (посједник тимара) са приходом од 3.000 акчи, имао је у беј сам са коњем. За свако 5000 акчи морао је спахија повести са собом још до једног оружана и обскрбљена војника. Према томе водиле су тимарлије највише три војника, а спахи (посједници већих лена, зпамета) најмање четири, често пак према величини лена је 10—15 војника, званих *добели*. Спахи је спахија морао бити вазда спреман, да га позив дође са својом дружином под барјак, коме је припадао и то под водством субаша односно алајбега. Алајбеси су били потчињени санџак-безима, а ови беглербезима. Босански беглербег био је у војничким стварима потчињен беглербегу Румелије (европске турске) а овај опет сердари екрему, који је обично био велики везир.

Кад год је била каква војна експедиција, највише су се спахије скупљале под субашом (капетаном, муселимом) а онда се придружиле алај-безима. Алајбеси су ишли санџакбезима, а овај их је водио беглербегу (пд.<sup>1)</sup>).

Не треба ни спомњати да спахије као турски војници нијесу били хришћани него муслимани. Велика и мала добра могла су додуше припадати и досадањим хришћанским власницима (властели и слободним сељацима), али су лена искључиво припадала неовједачина ислама. Хришћанских посједника (турски су се звали *чифлик*, *сахибије*) нестајало је чим даље тим више. У редовима племства потпуно су се изгубили. Властела је готово сва прешла на ислам, те се само изнимио још у почетку XVIII. столјећа на територију Старе Србије, и у XIX. вијеку у Херцеговини спомину хришћански посједници. Зато је сеоски народ, а нарочито кмети а дјеломично и слободни сељаци остао у хришћанској вјери. То је био већи дио босанског становништва. За прво десет година турског господства нијесу се прилике у Босни много промјениле. Турска власт још се није ни учврстила. Многе вароши и градови остали су у рукама угарског краља Матије, а касније Владислава. Према турским исправама сачуваним у француским манастирима у Босни послао је султан истом г. 1515. у земљу своје поповнике, да премјере и попишу земљу.<sup>2)</sup> Када је г. 1527. читава земља пала у турске руке, раширио се ислам и међу сеоско становништво. Број хришћана веома је опао. Земљу

<sup>1)</sup> Сафватбег Баласић: Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине (Сарајево 1900.) стр. 44. и 45.

<sup>2)</sup> Hiferding, Боснија, Герцеговина и Стараја Србаја (у Петрограду 1870.) стр. 493.



су непрестано харале чете турске војске, која је вишњила ишаде у Угарску. Велик дио хришћанског становништва побјегао је у сусједне земље, у Далмацију (Дубровник), Хрватску, Славенију, Бачку итд. Некоји су крајеви нарочито родна Посавина (десна обала ријеке Саве, с обје стране ушћа ријеке Босне) потпуно опустили и шумом зарасли. Само у средњој Босне, гореном, брдовитом и удаљеном крају, нашли су хришћани, пристрепје, хришћански сељаци одржали су се у неприступачним мјестима, из којих су излазили на поље само онде, када су настајала мирнија времена.

Често куте, које су тада харале, умањивао је веома број хришћана. Пазна земљишта заносједавали су муслимани. Муслимански елемент нарочито знатно је ојачао од г. 1688.—1739. (до мира у Биограду).

Много су зла подијели босански хришћани иза пораза Турака под Бечом. За свој неуспјех светили су се муслимани на хришћанима и многе су присиљили, да се иселе у сусједне земље. После је склопљенога мира почели су се хришћани опет настанивати у Посавини, Подрињу и Крајини, повраћајући се тамо с оне стране Саве, горских нахија средње Босне а нарочито Херцеговине и Далмације. Са турским веленосједошцима (безима, агама), на чија су земљишта долазили, склањали су уговоре, с тим условом, да му дају деветину од поља а јуну масла за унорабу нама и ливада<sup>1</sup>).

Кмети су имаћали безима и агама деветину као најамници њихових земљишта. Деветина је дакле била земљинна, приватно-правна даћа. Осим тога морали су давати спахијама мјесто држави десетину (ушр) као државну даћу, порез (а осим тога још и преносне престојбе). Ако је бег био истодобно и спахија, што је врло често бивало, кмет му је — даботме из разних разлога — плаћао ваједно десетину и деветину. Менса господи била су великом веленосједници (чифлик сахабије, т. ј. бегови и аге), које су правилно због спахијског карактера, звали спахијама мјесто чифлик сахибијама, што потврђује и данашњи назив спахије, која је ријеч синоним са агом, господаром, газдом.

Спахилуци (лена) били су и требали да буду само доживотни, а нипошто наследни. У брзо се пак у спахија породица тежила, да лена прелазе и на њихову дјецу и да од спахилука достану приватна добра. Спахија је као заступник државе био обавезан, да свако опорезовано добро, које би се наумирањем овлаштене породице испразнило, преда другој особи уз плаћање

<sup>1</sup> Ibidem: стр. 434. и 435. сл. дј

наступно пристојба (тану). Када је пак ленско уређење у турској држави попустило и кад је отпала контрола, догађало се је неона често, да спахија упражњено добро за се задржи и даде га неком на уживање уз кметско право.

Било је много случајева, гдје су спахије искоришћавале своју власт према слабим и под њиховом руком стојећим слободним селацима, силећи их, да уз државну десетину, коју су селаци држави плаћали, још и њима посебне даће дају<sup>1)</sup>. С једна су такве отрдне спахије бесправно присвајали мирјеска добра и друге пак стране промјењивали су лена у наслједна добра. То се нарочито догађало од почетка XVII. вијека, када су, се престале водити званичне књиге о спахилуцима. Централна управа била је тако ослабила, да није могла водити уредовни попис лена. Лена су се множила у оној мјери, у којој се становништво помножило. Већ у XVI. вијеку нема ни једног лена читавог, а на почетку XIX. вијека било је спахија, који нијесу имали ни десетину једне својо куће<sup>2)</sup>.

Последица умањавана величине ленских дијелова било је све то више утијетавале кметова, т. ј. селака настањених на беговској, агинској или спахијској земљи. Међутим је, као што је већ речено, ага и спахија постао једна особа. Даћама, која су до сада узимали, спахије се нијесу више задовољавали, него су све то више увађали теже работе (ангарије), нагонели кмете, да обрађују њихову земљу. Како се су работе морали босански и херцеговачки кмети чинити до почетка XIX. стољећа, поуздано ће се знати тек онда, кад буде издан материјал у архивима босанско-херцеговачких манастира. О тим односијима за сада знамо врло мало, нарочито оним XV. до XVII. вијека. Морам се задовољити простим нагађењем. Изгледа, да су работе, које су у Босни и Херцеговини биле заведене и прије турске инвазије, биле у прво вријеме турске управе прије умањене него повећане. Тому говори у прилог начин привреде, који је био раширен у ове двије земље и на осталом Балканском полуострву. Турски бег, госр. ага — кад није био спахија, и то је бивало врло често — био је сувише комотан, да обрађује земљу у сопственој режији, а спахија пак није био власник земље, него државни чиновник, који је у име државе за се купио порезе и таксе. Беговско земљиште било је по свој прилици сво препуштено кметима на наслједно уживање, зашто су бови имали право на нату-

<sup>1)</sup> Ајхлер, стр. 44.

<sup>2)</sup> Јиречак: Пут по Русарској (Праг 1888) стр. 407. — Овај напад не тиче се специјално Босне и Херцеговине него уопште Балканског полуострва.



радна даће и право на службе малог обима. Узме ли се у обзир, да је власнопољскак веома често био и спахија и да је као такви био обавезан, да врши војну дужност нарочито у бурним временима XVI. вијека, лако је онда схватити, да се није могао бавити економијом. Последица тога била је, да су уобичајене работе отпале, и да су се ограничиле на минимум. Прилике су се промијениле, када је нестало ленског уређења и када су спахије постали господари земље, оне то више изјављујући војну дужност. Занимљујући војну дужност могле су се спахије бар дјеломично посветити економији. На то су били присиљени нарочито онда, ако му је спахијски био издешан. У овом размјеру, како су се спахијски распадали, расли су захтјевни спахија-посједника. Од кмета су непрестано тражене натуралне даће и веће работе. Изгледало је, да ће се одиошаји побољшати издањем гилханског хатншерифа (тахалимата) султана Абдул Меџида од год. 1839., којом је денски систем укинут. Држава је опет почела да купи десетину сама. Спахије, које су изгубиле лена, добиле су доживотну пензију<sup>1)</sup>.

Уза све то нијесу се прилике за селјака промијениле ни побољшале лакше, пита више њихов се положај погоршао. Десетину су и на даље давали; прије су је плаћали спахијама, а сада држави. Јер су се тим приходи спахија-ага умањили, настојали су да то на други начин надокнаде.

Осим десетине, тражили су од кметова велике работе. Селјаци нијесу могли да за довољне њихове захтјеве, те су се посредовањем бечког кабинета г. 1840. притужили порти. Ушљед тога наредбом је порта 1843. да аге не смију кмета самоволно на работу склимати, те је установила, да свака кућа недјелно плаће два чоџека на работу.

Ту наредбу нијесу босански Турци респектовали, него су и даље тражили велике работе. Кмети су се поновно жалили, те су успјели, да је г. 1848. на Тахир паше, по владиној наредби работа била укинута. Модерна је даскле струја, која је захватила сву Европу, захватила и Турску. Када је г. 1848. Тахир паша добио ферман, којом се работа укида, позвао је на саџет прве особе из Босне: обојницу сарајевских паша, Мустафу Бабића, Фазлију Шерифовића, из Зворника Махмуд пашу Фидајића, из Тузле Махмуд пашу, из Ваље Луке Али бегу Џинића, из Бихаћа Махмуд пашу Бишчевића. Уз ове били су позвани: Исламије, сарајевски владика и неколико франџоваца. Паша им је прочитао портину наредбу. Када су босанско немомо

<sup>1)</sup> Kadlec, pag. 45, 46.

сазнале, да ће им се укидањем роботе умањити њихови приходи, а договоре се и замоле пашу, да кметови од сада у мјесто роботе дају безима и агама трећину од жита и половину од сјемена, а за то да има бези и аге граде куће и да им накнаде трећину трошкова око обрађивања поља и да за њих плаћају трећину пореза. Паша, који је био подмићен, и само босанске велможе наслућивале су, да се сељаци неће покорити трећина без отпора и за то су замислили средство, како да преваре порту и сељаке. У ту сврху повозу у Травник све виђеније кнезове из свих нахија, православне свештенике и неколико франоваца из различних католичких жупа и рекосе им: Влада укида роботу; али за то кмети морају давати агама трећину. Кнезове је ова вијест поразила, али видећи пегољу, покорише се.

Тако је на превару и насиљем заведена трећина у Посавини, Подрињу и Крајини. У средњем дијелу Босне биле су прилике другачије. Тамо су Турци освојивши земљу напуштenu од хришћана у вријеме ратова и куга, градили на њој на свој трошак зграде и на њих намјештали кмете, склапајући с њима уговоре, у којима су се сељаци обавезивали, да ће власницима земље давати трећину, петину и седмину плодова, а аге сељацима волове за орање, жито за сјемена и коње за вршитбе. Власти се нијесу мијешале у ове приватне уговоре, него су све странкама препустиле. У Подрињу, Посавини, Крајини сами кмети градили су пужне зграде, а аге им нијесу давале ни волова, ни жита за сјемена, ни ништа друго.

За то су кмети у овим крајевима прије увођења трећине били сами обавезани да дају деветину и јунгу и по масла.

Чим је у споменутима крајевима била усвојена трећина, давала је влада у закуп приход њен на државним добрима (пољанама). Од г. 1851. давала се је и десетина у закуп. Закупници трећине и десетине понашали су се према кметима нечовјечно, те су у претјераној висини тражили у готовини диће, чим су за мало година довели кмете до голотиње. Исписивање ових закупница било је повод, да се је год. 1852. око 16.000 кмета иселило у Аустрију и Турску. По примјеру закупника тражили су и неки бези, да им сељаци дају трећину у готовом, а не у нарави<sup>4)</sup>.

На тај је начин стање сеоског народа у Босни (и уопште на Балканском полуострву) постало подесетим годинама XIX. вијека несношљиво. Сељаци су послали у Цариград своје заступнике, да се притуже. Турска влада позвала је и аге у Цариград. Иако неколико мјесечног савјетовања спораумјеле су се обје

<sup>4)</sup> Heftling стр. 435—441.